

Ivan Čulo – Ivan Šestak, *Znakovi vremena. Odjeci filozofije personalizma u hrvatskoj kršćanskoj misli* (Zagreb: Fakultet filozofije i religijskih znanosti – Sveučilište u Zagrebu, 2024), 195 pp.*

Autori dr. sc. Ivan Čulo i prof. dr. sc. Ivan Šestak 2024. godine izdali su vrijednu knjigu iz područja hrvatske kršćanske misli pod naslovom *Znakovi vremena. Odjeci filozofije personalizma u hrvatskoj kršćanskoj misli*. Djelo je strukturirano na sljedeći način: »Predgovor«, »I. Uvodne napomene«, »II. Uzajamnost slobode, samostalnosti i socijalne pravde (Milan Ivšić)«, »III. Uređenje društva na temelju socijalne pravednosti (Juraj Šćetinec)«, »IV. U potrazi za društvom u ljudskom liku (Bonifacije Perović)«, »V. Defensor fidei – preko naravnog do nadnaravnog (Đuro Gračanin)«, »VI. Univerzalna dimenzija apostolske službe (Stjepan Tomislav Poglajen)«, »Zaključna razmatranja«, »Summary«, »Bibliografija zastupljenih mislilaca«, »Literatura«, »Kazalo imena«, »Napomene autora« te, konačno, »Bilješka o autorima«.

U predgovoru autori Ivan Čulo i Ivan Šestak započinju tumačenjem naslova djela. Tako za pojam »znakovi vremena« kažu da je papa Ivan XIII. taj »pojam prvi put upotrijebio 1961. godine u apostolskoj konstituciji *Humana Salutis* kojom je najavio održavanje Drugog vatikanskog koncila (1962. – 1965.)« (p. 7). Što se tiče personalizma, to je »filozofski pravac, koji je sebi pripisivao i raspoznavanje znakova vremena, duboko inspiriran kršćanstvom, pokazao se ključnim za razumijevanje mnogih pozitivnih kretanja u 20. stoljeću« (p. 7). Budući da je personalizam u biti bio najvažniji i najutjecajniji filozofski pravac na zbivanja u 20. stoljeću, a u vrijeme nastanka, rasta i sveprisutnosti personalizma Hrvatska je bila u više autoritarnih i totalitarnih režima u kojima je personalistička misao bila kako nepoželjna, tako i zabranjivana, autori kažu da se iz tog razloga nameće potreba da se osvijetliti misao hrvatskih mislilaca koji su bili personalisti ili su bili pod značajnim utjecajem personalizma te nabrajaju brojne naše mlade hrvatske intelektualce koji su se školovali na uglednim sveučilištima u Europi, kao na primjer u Parizu i Leuvenu: Milan Ivšić (1887. – 1972.), Ivan Merz (1896. – 1928.), Mario Matulić (1896. – 1937.), Juraj Šćetinec (1898. – 1939.), Bonifacije Perović (1900. – 1979.), Đuro Gračanin (1899. – 1973.), Stjepan Tomislav Poglajen (1906. – 1990.), Emilio Palua (1907. – 1989.), Krsto

* Prikaz ove knjige rezultat je istraživanja na projektu *Nove teme u hrvatskoj filozofiji od 1874. do 1945. godine*, IP-2022-10-5438 koji financira Hrvatska zaklada za znanost.

Spalatin (1909. – 1994.) i dr. (usp. p. 8). O personalizmu se u Hrvatskoj malo pisalo. Autori izdvajaju hrvatskog filozofa Franju Zenka (1931. – 2017.) koji je u više navrata pisao o personalizmu te poseban naglasak stavlja na personaliste druge generacije, odnosno na one nakon Drugog svjetskog rata. Nadalje, *Glas Koncila* pokrenuo je biblioteku *Hrvatska katolička baština 20. stoljeća* te su među brojnim autorima obuhvaćeni i petorica autora koji su ovaj autorski dvojac u ovom djelu obradili: Milan Ivšić, Juraj Ščetinec, Bonifacije Perović, Đuro Gračanin i Stjepan Tomislav Poglajen (usp. pp. 10–11).

U uvodnim napomenama autori Čulo i Šestak opisuju korijene nastanka personalizma. »Povijesni korijeni personalizma sežu sve do antičkog razdoblja, a personalističke teme uočavamo u gotovo svim povijesnim razdobljima u različitim mislilaca i u okviru različitih filozofija. Izvorišta personalizma nalazimo već u Boetijevoj (480. – 524.) definiciji osobe i njezinu prihvaćanju u sv. Tome Akvinskog (1225. – 1274.), u Friedricha Schleiermachersa (1768. – 1834.) koji prvi spominje pojam personalizam, Sørenea Kierkegaarda (1813. – 1855.) koji nagovještuje egzistencijalizam i personalizam 20. stoljeća te Charlesa Renoviera (1815. – 1903.) koji svojim djelom *Le personalisme* iz 1903. godine daje personalizmu teorijsku osnovu« (p. 13). Autorski dvojac Čulo i Šestak nastavljaju s tematiziranjem razvoja personalizma na europskom kontinentu. Naime, na europskom kontinentu personalizam se ponajčešće dovodi u vezu s trima školama i to: francuskom u Parizu, njemačkom u Göttingenu i Freiburgu te s poljskom u Lublinu, a kao filozofski pravac najizrazitije se oblikovao između dva svjetska rata u Francuskoj. Predstavnici bi bili: Jacques Maritain (1882. – 1973.), Nikolaj Aleksandrovič Berdjajev (1874. – 1948.), Alexandre Marc (1904. – 2000.), Gabriel Marcel (1889. – 1973.), Denis de Rougemont (1906. – 1985.). Nadalje, personalizam u središte stavlja osobu te istoj toj osobi namjenjuje dvostruku ulogu: 1) osoba je središte i standard za društvo i društvene institucije i 2) osoba je temelj za naviještanje apsolutne univerzalnosti i solidarnosti među ljudima (usp. pp. 13–14). »Personalisti su izgradili cjelovitu i sustavnu filozofsku antropologiju, pa zatim i političku filozofiju. Na temelju svoje antropologije i političke filozofije razvijaju i vlastitu filozofiju prava – suvremenu verziju prirodno-pravne koncepcije. Personalistički koncepti univerzalizma, osobe i ljudskog dostojanstva osnove su oblikovanja modernih ljudskih prava, integracije moderne Europe i drugih pozitivnih kretanja u 20. stoljeću« (p. 14). Autorski dvojac Čulo i Šestak jasno ističu kako se personalizam kod mnogih doživljava kao filozofija koja je nadahnuta kršćanstvom. To ne bi bila čista akademska i spekulativna filozofija odvojena od života, već je personalizam u svojoj biti pokret (usp. pp. 14–15). Pojedini personalistički filozofi jasno kažu da je personalizam filozofija, a »obilježje filozofije

pripada mu zbog postojanja sustava kao nužnog posrednika misli te njegova instrumentarija nužnog za otkrivanje istine« te nadalje »uz personalizam se još vežu sljedeća načela: institucionalno zajamčena izborna sloboda; ekonomija u službi čovjeka; prvenstvo rada nad kapitalom; prednost socijalnog u odnosu na profit te prvenstvo samoostvarenja u decentraliziranim zajednicama« (p. 15). Poslijeratni personalisti, nastavljaju dalje autori, bili su ključni teoretičari i oblikovatelji zapadnog europskog poretka: »Njihov doprinos i utjecaj sagledava se kroz zagovaranja europskih integracija u vidu federalizma te kroz utjecaj na demokršćanske političke opcije. Personalistički utjecaj bio je ključan za europske akte o ljudskim pravima, prije svega na Europsku konvenciju o ljudskim pravima te na uspostavu Europskog suda za ljudska prava« (p. 16). Kada je, pak, riječ o početku katoličkog socijalnog pokreta, autori ispravno kažu da se njegovim začetnikom drži biskup Wilhelm Emmanuel von Ketteler (1811. – 1877.) koji je objavio djelo pod naslovom *Die Arbeiterfrage und das Christentum (Radničko pitanje i kršćanstvo)* 1864. godine. Naravno, tu su i enciklike pojedinih papa, kao na primjer, papa Lav XIII. (1810. – 1903.) *Rerum novarum* (1891.) i papa Pijo XI. (1857. – 1939.) *Quadragesimo anno* (1931.). Kod nas, u Hrvatskoj, organizirano katoličko djelovanje započinje održavanjem *Prvog hrvatskog katoličkog sastanka* u Zagrebu 1900. godine, nakon čega slijede brojne druge aktivnosti te se tiskaju i pojedina djela (usp. pp. 17–18). »Hrvatski katolički pokret, koji je inicirao krčki biskup Antun Mahnić (1850. – 1920.), poticao je razvoj i angažiranje katoličkog laikata u crkvenom i javnom životu sa svrhom otpora liberalizmu širenjem kršćanskih vrijednosti. Od brojnih aktivnosti iz tog početnog razdoblja vrijedi istaknuti osnivanje više katoličkih društava za mladež te pokretanje časopisa *Hrvatska straža* i *Luč*. Socijalno pitanje tada postaje jedno od središnjih pitanja i u okviru našeg katoličkog pokreta, iako je socijalnih rasprava u katoličkom duhu bilo i ranije« (p. 18). Od hrvatskih mislilaca, autori Čulo i Šestak za početno razdoblje na poseban način ističu svećenika Vilka Anderlića (1882. – 1957.), a zatim i druge osobe koje su studirale u Parizu, kao na primjer, Milan Ivšić, Ivan Merz, Juraj Ščetinec, Bonifacije Perović, Marijo Matulić, Đuro Gračanin, Krsto Spalatin, Drago Čepulić, Stjepan Tomislav Poglajen i drugi (usp. p. 19). »Personalističke ideje tijekom 1930-tih godina bile su vidljive i u tekstovima brojnih katoličkih časopisa i glasila, osobito u *Luči* i *Životu*« (p. 21).

Nakon opširnih uvodnih napomena, autori prelaze u nastavku djela na izlaganje o pojedinim hrvatskim personalistima. Prvi autor koga su obradili bio je Milan Ivšić u drugom poglavlju pod punim naslovom *Uzajamnost slobode, samostalnosti i socijalne pravde (Milan Ivšić)*. Navodeći riječi Bonifacija Perovića autori kažu kako je »Milan Ivšić, jedan od najobrazovanijih i

najsvestranijih predratnih intelektualaca«, a u kontekstu personalizma »donosi nove ideje za kritiku individualizma, liberalizma, kapitalizma i marksizma te formalne demokracije i totalitarističkih diktatura, pretpostavljajući tim sustavima i doktrinama izgradnju novog duhovnog čovjeka, ukorijenjena u svojem narodu« (p. 25). Ivšić je bio ekonomist, sociolog, svećenik te predratni nastavnik na više fakulteta u Zagrebu te uzimajući sve u obzir autorski dvojac zaključuje da je zbog svega toga on jedan »od najvažnijih mislilaca socijalno-društvene tematike u prvoj polovici 20. stoljeća« (p. 26). Za 50. obljetnicu života te za 30. obljetnicu njegovog naučno-književnog rada Matica hrvatska izdaje i zbirku njegovih socijalnih eseja pod naslovom *Problemi suvremenog života* (usp. p. 26). Nakon što su u nastavku autori donijeli i kratku Ivšićevu biografiju i ukratko predstavili njegov znanstveni rad i crkveno djelovanje (usp. pp. 26–30), prelaze na izlaganje Ivšićevih stavova o političkoj filozofiji personalizma koju na poseban način izlaže u svojem djelu pod nazivom *Problemi suvremenog života: socijalni eseji iz 1937. godine*. »Ivšić polazi od teze da povijest Hrvata tijekom 19. stoljeća, nažalost, svjedoči kako su se uz pomoć tuđih teorema i različitih ‘-izama’ uništavale stoljetne narodne gospodarske i kulturne ustanove, kao i pravno uvjerenje hrvatskog naroda« (p. 37). Nadalje, kada je riječ o kapitalizmu, »Ivšić određuje kapitalizam kao plod individualističke i liberalističke ideologije 18. i 19. stoljeća ne samo u političkom nego i u gospodarskom životu« (p. 37). Analizirajući negativne gospodarske i socijalne strane kapitalizma, Ivšić drži kako nema ni nacionalne ni gospodarske sigurnosti, a također ne postoji ni sigurnost proizvođača ni radnika te sve to »uzrokuje industrijske krize, zbog kojih se ponovno vraća na selo uništeni gradski i industrijski proletarijat, a da pritom ne donosi nikakva napretka selu svojim novim iskustvenim radom. Otuda, industrijske krize povlače za sobom ne samo bijedu radništva nego i socijalnu propast seljačkog staleža«, a sve ovo dovodi do toga da se »na taj način individualizam gradskog čovjeka uvlači i u seljačku dušu, a što se kod nas manifestiralo uništenjem stare kućne zajednice – kućne zadruge« (p. 38). U nastavku svojih promišljanja, Ivšić – izlažu dalje autori – promišlja o teoriji korporativne države, a korporativno uređenje društva bilo je zastupano u tadašnjem socijalnom katoličkom nauku, a temelji se na enciklici pape Lave XIII. *Rerum novarum* iz 1891. godine te enciklici pape Pija XI. *Quadragesimo Anno* iz 1931. godine – pojašnjava autorski dvojac – te kažu kako teorija o korporativnoj državi »odbacuje i individualizam i demokratsko-politički parlamentarizam, a zahtijeva izgradnju države na korporacijama, dok političko predstavništvo zamjenjuje predstavništvom staleža« (p. 39). Djelo *Problemi suvremenog života: socijalni eseji* (1937.) Ivšić zaključuje tvrdnjom »da bi filozofsko shvaćanje novog gospodarskog, socijalnog i državno-gospodarskog reda trebalo biti od-

lučna negacija svih doktrinarnih teorija liberalizma i individualizma, utvrđenih po Francuskoj revoluciji, kao i svih teorema komunizma, izgrađenih osobito po nauci marksizma» (p. 40). Slijedeće Ivšićevo djelo koje autori Čulo i Šestak tematiziraju jest u biti njegovo predavanje koje je održao pod naslovom *Ekonomski i politički parlament kao rješenje krize parlamentarizma* iz 1929. godine. »Ivšić polazi od toga da su francuski i engleski pravници, filozofi i ekonomisti teorijom o narodnom suverenitetu i o prirodnim pravima pojedinaca stvorili osnovu demokratskoj ideji kojoj je Francuska revolucija *Deklaracijom o pravima čovjeka i građanina* iz 1789. dala konkretnu formu. Od tada su sve moderne države u svoje ustave unijele odredbe o prirodnim pravima čovjeka te se iz tih odredbi stvarao moderni demokratski parlamentarizam, koji je proširio na najšire mase učestvovanje u zakonodavstvu i upravi. Parlamentarizam je u sveopćem, direktnom, jednakom i tajnom pravu glasa postigao kulminaciju demokratskih načela» (p. 40). Ipak, Ivšić je svjestan, a na to i podsjeća, da se u isto to vrijeme javlja i skepticizam prema tom državnom i političkom ustrojstvu. Nadalje, uzroke krize demokratskog parlamentarizma naš personalist Ivšić dijeli na tri zasebne skupine i to: evolucijsko-povijesnu, tehničku i sociološku skupinu (usp. p. 41). U nastavku izlaganja o Ivšiću autori prelaze na tematiziranje ekonomskog personalizma. »Temelje ekonomskog personalizma, koji je danas poznat uglavnom iz nauka Ivana Pavla II. (1920. – 2005.), razrađivali su autori poput Michaela Novaka (1933. – 2017.) i Rocca Buttiglionea (1948. –), a idejni mu je temelj u filozofiji Jacquesa Maritaina, Emmanuela Mouniera i drugih koji su na personalističkim osnovama pokušavali pronaći ‘treći put’ između individualističkog kapitalizma i socijalizma» (p. 45). Ekonomski personalizam kao treći, odnosno pravedni put zastupa moć, vlasništvo i pravdu za svaku osobu. U svojem djelu američki socijalni istraživači Michael D. Greaney i Dawn K. Brohawn pod naslovom *Ekonomski personalizam* (2020.) tvrde kako »ekonomski personalizam uključuje detaljno istraživanje ekonomske teorije, povijesti i metodologije, kao i aktualne tržišne prakse, vodeći se idejama dostojanstva ljudske osobe i brige za pravednost u nastojanju postizanja općeg dobra. On ima potencijal revitalizirati pogled pojedinaca na institucije i društvo te postaviti načela rasprave o vitalnim pitanjima i oblikovati javni diskurs i buduću politiku. Personalistički se princip na ekonomskom polju zasniva na dvama uvjetima: kantovskom – da izbjegnemo koristiti ljude kao puko sredstvo za postizanje cilja, te tomističkom, koji naglašava dimenziju ljubavi prema osobama» (p. 46). Autori Čulo i Šestak smatraju kako se Ivšića, uzimajući u obzir temeljna načela personalizma, može svrstati među preteče ekonomskog personalizma te se je Ivšić svojim radovima profilirao kao mislilac socijalne, kulturne, ekonomske te etnološke tematike (usp. p. 46). Ivšić se zalaže za ravnotežu između ekonomske

i socijalne politike, te u tom kontekstu također drži pogrešnim stajalište historijskog materijalizma Karla Marxa prema kojemu je život naroda samo emancipacija vanjskih materijalnih prilika. Povijesne okosnice za razvoj, prema Ivšiću, jesu duhovne i etičke snage u hrvatskom seljačkom domu i visoko razvijena pravna i socijalna svijest u našim rodovima i plemenima (usp. pp. 47–48). Konačno, zadnja tema kojom se autori bave u ovom poglavlju nosi naslov *Zadružna ideja i autohtona narodna kultura*. Autori se na poseban način osvrću na njegov radove pod naslovom *Zadrugarska ideja* iz 1935. godine i *Lutanja Evrope* iz 1938. godine. »Središnja misao njegova narodno-gospodarskog sustava jest traženje iskonskih vrijednosti hrvatske seljačke kulture te uređenje i poboljšanje društvenog i ekonomskog života prema pravnoj svijesti i shvaćanju hrvatskog seljaštva« (p. 53). U nastavku autori se kratko osvrću još i na njegova djela *Seljačka politika* (1937.), *Društveni život* (1938.), *Gospodarski život na selu* (1939.), *Agrarna politika* (1941.) i dr.

Treće poglavlje nosi naslov *Uređenje društva na temelju socijalne pravednosti* (Juraj Ščetinec). Na početku autorski dvojac Čulo i Šestak iznose kratke biografske podatke o Ščetincu te nakon toga izlažu o njegovoj misli. »Juraj Ščetinec, pravnik, ekonomist, socijalni aktivist i sveučilišni profesor, analizira različite aspekte gospodarske i socijalne politike te predlaže reforme inspirirane katoličkim socijalnim naukom i personalizmom. Poduzima i niz praktičnih inicijativa, projekata i programa za osnivanje radničkih, seljačkih i obrtničkih zadruga, banaka i štedionica, sindikata, mirovinskih fondova, prosvjetnih zaklada i sl. Osobito je poznat kao predsjednik *Hrvatskog socijalnog tjedna*, a u toj ulozi naglašava i povezanost hrvatskih i francuskih katoličkih intelektualaca« (pp. 59–60). Autori, nadalje, pišu kako je njegovo djelovanje obilježeno potragom i isticanjem vrijednosti koje proizlaze iz personalističke kritike individualističko-liberalne ekonomije kapitalističke epohe, a to se može sažeti u pet glavnih karakteristika: 1) sloboda preko institucionalne kontrole, 2) ekonomija u službi čovjeka, 3) primat rada nad kapitalom, 4) primat društvene usluge nad profitom i 5) primat organskih zajednica nad etatističko-centralističkim mehanizmima (usp. p. 50) te nastavljaju dalje: »Svih tih pet ekonomskih stajališta odnosno personalističkih vrijednosti izrazito su svojstveni Ščetincu« (p. 50). Izlažući o Ščetincu, autori pod naslovom *Demokratizacija radnog odnosa i gospodarska demokracija* na poseban način tematiziraju njegovo najznačajnije djelo za ovu problematiku, a to je *Obrtničko pitanje* iz 1926. godine. »Polazeći od pretpostavke da čovjek prirodno teži znanju te da široki slojevi ondašnjeg naroda nemaju učešća u prosvjeti, osim u onom što predstavlja pučka ili narodna prosvjeta, razrađuje i objašnjava ideju narodne prosvjete. Ističe da onaj tko želi uzdići prosvjetu naroda, osim želje i poleta za

prosvjetni rad, treba imati i jasno shvaćanje o tome što je narodna prosvjeta i koji su joj ciljevi, kakvu duševnu hranu može pružiti narodu i na koji način. Šćetinec navodi da prava narodna prosvjeta ide ne samo za tim da pribavi puku znanja nego i da mu obogati dušu, da učini ljude boljima, da razvija u njima bratski osjećaj ljubavi prema bližnjem i osjećaj ljubavi prema Bogu« (p. 61). Šćetinec, nadalje, teži zaštititi slabijih te smatra kako otkako postoji organizirana društvena zajednica, postoje i oni slojevi u društvu koji su radili za druge koji su živjeli u bogatstvu, dok su istovremeno oni sami živjeli u oskudici. Dok su to u srednjem vijeku bili robovi, sada su to radnici (usp. p. 62). »Rad koji se temelji na tzv. slobodnom ugovoru između kapitalista i radnika iznio je na površinu neizmjernu bijedu te očajne radne i životne uvjete radnika. Ta sveopća bijeda je uzrok pojave socijalnog pitanja, a u konačnici i pojave socijalne ekonomije« (p. 62). U svojim promišljanjima i društvenom angažmanu, nastavljaju dalje autori, Šćetinec spaja brigu za radništvo, težnju za društvenom obnovom i katoličku inspiraciju, a sve je to povezano s papinskim socijalnim enciklikama *Rerum novarum* i *Quadragesimo anno*, a sve ovo na jedan znanstveni način obrađuje u djelu pod naslovom *Demokratizacija radnog odnosa* iz 1933. godine: »Proučava stajališta pokreta za demokratizaciju poduzeća koji je tada bio u razvoju nekoliko desetljeća i imao program reforma, a uspio je djelomično i ostvariti svoje ciljeve u različitim oblicima, najpotpunije u sustavu radničkih vijeća« (p. 63). Kada je riječ o korporativizmu, onda nas autori podsjećaju kako se Šćetinec tim pitanjem bavi od sredine 1930-ih godina. On je na Hrvatskom socijalnom tjednu 1939. godine održao predavanje pod naslovom *Društveni poredak i društveni pokreti* i tu je predstavio ideje za organiziranje korporativne organizacije kršćanske socijalne nauke iz enciklike *Quadragesimo anno* povežući te ideje zajedno s konkretnim programom ostvarenja korporativne organizacije kršćanskih radničkih sindikata (usp. p. 66). »Polazište je u ideji čovjeka kao društvenog bića koje ima određene dužnosti što proizlaze iz njegove organske veze s različitim društvenim zajednicama – od obitelji i profesionalnih zajednica do država. Korporativizam je tu shvaćen kao svojevrsni 'posredni sistem' koji kombinira individualno i socijalno načelo, tražeći opće dobro uz maksimalnu moguću korist za pojedinca. Čovjeka u korporativizmu Šćetinec shvaća kao osobu s individualnom pravnom sferom i individualnim ciljevima, ali i kao društveno biće s društvenim dužnostima. Tako korporativizam stoji po sredini između individualizma i socijalizma, sintetizirajući bitne elemente jednog i drugog smjera, a sintezom želi polučiti što veće opće dobro uz što manje ograničenje osobne slobode« (p. 67). Sljedeća tema kojom se autori u ovom kontekstu bave naslovljena je *Autoritarni i totalitarni režimi*, a temelji se na knjizi pod naslovom *Socijalna organizacija fašizma* iz 1935. godine, a

to je »prva hrvatska znanstvena knjiga o fašizmu« (p. 70). »U knjizi se znanstvenom metodom prikazuje struktura fašističke korporativne organizacije, radni odnosi u fašističkom sustavu, radne i životne prilike radnika u ondašnjoj Italiji i socijalne reforme fašizma« (p. 70). Šćetincec u svojem djelu detaljno analizira fašističke teorije i prakse za rješavanje socijalnog pitanja te uspoređuje fašistički korporativni sustav s njegovim srodnicima i dolazi do nesumnjivog zaključka da se taj sustav znatno udaljuje od opće korporativističke koncepcije zasnovane na organskom poimanju društva i etičkom shvaćanju osobe (usp. p. 70). Nadalje, u djelu pod naslovom *Korporativni sistem fašizma* iz 1938. godine pravi razliku između različitih korporativnih sustava i jasno se distancira od fašističkog i nacionalsocijalističkog korporativizma, navodeći brojne razlike, a na poseban način ističući drugačiji odnos solidarističke struje prema osobi i odnos osobe naspram zajednice (usp. p. 70). U zaključku svojih promišljanja o Šćetincu autori kažu da se za vrijeme njegova života nije pokazalo pravo lice korporativizma i nacionalsocijalizma, a njegove su se crne slutnje o njima nakon njegove smrti i obistinile (usp. p. 75).

U četvrtom poglavlju autori se bave temom pod naslovom *U potrazi za društvom u ljudskom liku (Bonifacije Perović)*. »Bonifacije (Krešimir) Perović, franjevac, doktor sociologije, duhovnik Katoličkog đakčkog društva Domagoj, jedan je od najaktivnijih intelektualaca u hrvatskom akademskom i socijalnom gibanju između dva svjetska rata, promicatelj je ideje društva s ljudskim likom i vjerojatno najizrazitiji predstavnik onog što zovemo personalistički smjer« (p. 77). Nakon što su, kao i ranije u svojem izlaganju, autori ukratko predstavili biografiju, prelaze na njegov doprinos personalizmu. Prva je tema *Kršćanske osnove i personalizam*. Perović je doktorirao u Parizu 1932. godine tezom pod naslovom *Radnička sredina i njezin ustroj*. Autori Čulo i Šestak smatraju da je na Perovića na poseban način utjecao J. Maritain koji »razvija misli i gradi viziju demokratskog društva na kršćanskoj osnovi« (p. 79). Uz Maritaina, osjetan je i utjecaj Nikolaja Berdjajeva »koji svoju filozofiju temelji na kršćanskoj nadi, a koju je izgubila cjelokupna europska misao i kultura njegova doba« te autori zaključuju: »Upravo te filozofske osnove Perović prenosi u sve svoje tekstove – sociologijske, politološke, pravne, teološke i druge naravi« (p. 80). Po povratku u domovinu Perović je bio jako aktivan. »Perović se već u svojem ranom spisateljskom razdoblju kritički osvrće na kapitalizam i liberalnu demokraciju. Smatra da kapitalistička ekonomska djelatnost ima pred očima individuum, pa je slijedom toga interes pojedinca jedini regulator savjesti i rada« (p. 82). Perović, nadalje, smatra kako boljševička revolucija nije samo skinula Boga, nego je i zanijekala duhovni princip čovjeka, a to je njegova duša. Upravo je kritika marksizma jedna od glavnih tema kasnijeg Perovićevog

rada. Uz to, ističe kako se težište hrvatskog socijalnog problema nalazi u selu te poseban značaj pridaje poljoprivredi jer je uvjerenja kako je u poljoprivredi čovjek kao osoba prisutniji nego u industriji (usp. pp. 82–83). Sljedeća tema kojom se autori u kontekstu izlaganja o Bonifaciju Peroviću bave naslovljena je *Vrijeme krize kao stvaralačko razdoblje*. Ovdje se tematizira Perovićevo promišljanje o emigraciji. On u radu pod naslovom *Auri sacra frames* iz 1952. godine piše o hrvatskoj emigraciji nakon Drugog svjetskog rata te joj, između ostaloga, zamjera jer nije uspjela uspostaviti jedinstvo te što nema naznaka moralne narodne zajednice: »Uočava da pojedine političke skupine ostaju samo stranačke skupine, koje se samim tim što su stranke ne mogu poistovjetiti s narodnom zajednicom, pogotovo što većina hrvatskih emigranata ne sudjeluje u njihovim redovima. Ipak, naglašava da postoji kod svih jedna iskonska, naravna želja za slobodnom Hrvatskom i povratkom u domovinu. Razrađujući odnos naših emigranata prema svijetu u svjetlu materijalnih i duhovnih čovjekovih potreba, daje prioritet potonjima« (p. 97). Istim pitanjem bavi se i u radu pod naslovom *Kroz duhovnu noć* iz 1955. godine. »U ovom tekstu Perović, kao i E. Mounier i N. Berdjajev, smatra da je vrijeme krize stvaralačko razdoblje te da je noć doba kada naša duša uranja u velika životna pitanja, sjećanja i tradiciju, a upravo se tim čovjek ostvaruje kao osoba« (p. 97). Autori nisu zaboravili spomenuti i njegov rad o ljudskim pravima, a naslovljen je *Universalna deklaracija čovječjih prava. Prigodom njezine desetogodišnjice (1948. – 1958.)*. »Smatra da Deklaracija velikim dijelom predstavlja odjek nauka Katoličke Crkve i kršćanskog personalizma« (p. 101). Konačno, zadnja tema kojom se autori bave u kontekstu izlaganja o Bonifaciju Peroviću nosi naslov *Personalistička vizija hrvatskog društva*. »U razdoblju od 1971. do 1979. objavljuje tri djela koja se mogu smatrati jedinstvenim djelom, svojevrsnom trilogijom o sadašnjosti i budućnosti hrvatskog društva, te uspomene o hrvatskom katoličkom pokretu« (p. 103). To su djela: *Hrvatsko društvo u revolucionarnom procesu: naš čovjek i društvo u prijelomu povijesnog razdoblja*, *Socijalizam kao projekt budućnosti* te, konačno, *Društvo u svom ljudskom liku*. »Time se Perović profilira u pobornika tzv. kršćanskog socijalizma, ali postaje i prvi hrvatski mislilac koji sustavno razmatra pomirbu hrvatskog naroda, pitanje koje je postalo aktualno nakon osamostaljenja Hrvatske« (p. 105).

Peto poglavlje autori su naslovlili *Defensor fidei – preko naravnog do nadnaravnog (Đuro Gračanin)*. Nakon što su nas ukratko upoznali s njegovim životom, autori prelaze na izlaganje njegovih djela. Prva tema kojom nas autori žele izbližega upoznati s Gračaninovom misli glasi: *Smisao i duhovnost*. Ovdje autori izlažu o sljedećim njegovim radovima: *Književni otpadnici* iz 1934.; *Problem duhovnog vodstva* iz 1936.; *Svećenici otpadnici* iz 1937.; *Odošaj*

života i molitve iz 1941. te, konačno, *S pouzdanjem kroz život* iz 1966. godine. Sljedeća tema jest *Filozofski zanos za istinom*. Autori smatraju da se Gračanin uvrstio među filozofe radom pod naslovom *La personnalité morale d'après Kant*, a predgovor je napisao njegov pariški profesor filozof Jacques Maritain. »U toj radnji Gračanin sintetizira Kantovo učenje o moralnoj osobi, suprotstavljajući mu skolastičko poimanje osobe. Kantova je središnja točka, drži, pitanje kako izgraditi moralnu osobu neovisnu o bilo kome, potpuno autonomnu, a ne kritički problem odnosa objekta prema subjektu. Otuda, primjećuje Gračanin, Kantu je prvi uvjet i posljednji cilj filozofiranja apsolutna i realna neovisnost moralne osobe« (p. 120). Ovo je njegovo djelo komentirao i filozof Stjepan Zimmermann koji je kazao da ono predstavlja korak naprijed u proučavanju Kantove filozofije (usp. p. 121). Autori spominju nadalje i Gračaninov članak iz 1934. godine pod naslovom *Idejna pozadina socijalnog pitanja* u kojem, između ostaloga, autor zastupa tezu da socijalni problem u svojoj biti nije ništa drugo nego idejni problem, odnosno da je socijalno pitanje puno dublje od gospodarske krize te da je ono, u konačnici filozofski problem (usp. 121). »Gračanina, s obzirom na to da smatra kako je kapitalizam nemilosrdan i okrutniji od starog ropstva, ne čudi podizanje komunističke revolucije, koja je pak pogrešna jer kao podlogu svojem umovanju uzima istu naturalističku filozofiju koju ima i kapitalizam« (p. 122). Sljedeća tematska jedinica u okviru izlaganja o Đuri Gračaninu naslovljena je *Razumsko opravdanje vjere*. Autorski dvojac svoje izlaganje započinju tvrdnjom da se Gračaninom teološki rad prije svega odnosi na apologetiku. U članku pod naslovom *Vrijednost života: Fragmentarni prilozi savremenoj apologetici* iz 1934. godine Gračanin nagoviješta bavljenje apologetikom, a u članku u više dijelova pod naslovom *Odnosaji naravnoga i nadnaravnog reda* iz 1936. godine Gračanin raspravlja o tome da je kršćanstvo nadnaravna i objavljena religija, a samim time istinita i božanska (usp. p. 128). »Razmatra veoma složen problem, koji je označio množinom, a ne jedninom – odnosaji, ne odnošaj – jer ima mnogo odnošaja ili relacija između naravnog i nadnaravnog reda« (p. 128). Nadalje, u članku pod naslovom *Predmet apologetike* iz 1938. godine prikazuje kako su se kroz povijest apologetike razvila različita mišljenja o samom predmetu apologetike. Prihvaćajući stajališta njemačkog teologa i filozofa Aloisa von Schmidta Gračanin tvrdi da je apologetika mnogo više od toga da bude pregovor ili uvod u dogmatiku te apologetika postoji kao znanost (usp. pp. 129–130). Prije nego što zakluče svoje tematiziranje o Gračaninu autorski dvojac donose i nazive još četiri njegova rada koja ulaze u polje apologetike i to redom: *Odnos naravnog i nadnaravnog*; *Predmet apologetike*; *Vjerodostojnost nadnaravno objavljene religije* te, konačno, *Crkva Kristova*.

Zadnji personalist kojim se autorski dvojac Čulo – Šestak u svojem djelu bave jest Stjepan Tomislav Poglajen u poglavlju pod punim naslovom *Univerzalna dimenzija apostolske službe (Stjepan Tomislav Poglajen)*. »Stjepan Tomislav Poglajen bio je dugo vremena nakon Drugog svjetskog rata gotovo posve nepoznat našoj domaćoj javnosti. O njemu se tek malo, i to šaptom, moglo čuti od onih koji su ga osobno poznavali« (p. 133). Svoja promišljanja o Poglajenu, nakon uvodnih napomena o njemu, otvaraju prvom temom koju su naslovili *Ignacijevska duhovnost i izraziti personalizam*. »Sva Poglajenova djelatnost bila je nošena tipičnom isusovačkom duhovnošću, koju mu je za njegova boravka u novicijatu u Ljubljani posredovao učitelj novaka (magister), inače iskusni duhovni vođa Franjo Beller (1858. – 1925.)« (p. 136). Poglajen je studirao u Francuskoj i tamo je stekao i svoju filozofsku formaciju od 1926. do 1928. godine. U francuskom isusovačkom kolegiju u Valse-près-de-Puy filozofija se studirala prema strogim neoskolastičkim priručnicima. Kada je riječ o personalizmu, onda autori smatraju da se Poglajen personalizmu počeo otvarati za vrijeme teološkog studija na Katoličkom sveučilištu u Louvainu od 1932. do 1936. godine (usp. p. 137). »Poglajenov personalizam nije bio ni u kojem slučaju neka njemu nezgrapna nadgradnja. Poglajen je bio rođen te je i duhovno stasao u učiteljskoj obitelji, dakle u izričito kulturnoj sredini, koja mu je mogla posredovati rafinirani smisao za posebnost duhovnih krajolika nutrine svakog čovjeka« (p. 138). Kada je, pak, riječ o Poglajenovim radovima, autori knjige smatraju kako svi njegovi radovi odišu izrazito personalističkim stilom, odnosno njegovi radovi oslovljavaju Boga i čovjeka osobno: »Boga u njegovoj uzvišenosti, svetosti, ljubavi te kao izvora i uvira čovjekova života; čovjeka pak u njegovoj patnji, grešnosti, nedostatnosti, ali u svakom slučaju kao onoga koji inkarniranošću svoje slobode – a na što je Poglajen čovjeka neprestano pozivao – teži prema Bogu kao ispunjenju svojih čežnji, promičući tako njegovu slavu« (p. 139). Autori, također, spominju i knjigu koju je Poglajen objavio anonimno 1947. godine u Slovačkoj pod naslovom *Temeljni obrisi ljudskog poretka*, a u Zagrebu je objavljena 2006. godine (usp. p. 139). Sljedeća tematska jedinica u kontekstu izlaganja o Poglajenu naslovljena je *Kritika totalitarnih režima*. »Poglajen se kao urednik časopisa *Život* otpočetka svom snagom upustio u kritiku velikih svjetonazorskih 'statolatrijskih' sustava onog vremena – kako isprva komunizma tako vrlo brzo i nacionalsocijalizma – ukazujući na njihovu 'ideološkičnost' i svodeći ih na zajednički nazivnik (za urednika najznačajniji): ateizam i antiteizam« (p. 142). Autorski dvojac Čulo – Šestak ističu kako je sasvim razumljiv i očekivan Poglajenov kritički pogled na totalitarne režime (komunizam, fašizam i nacizam) te nastavljaju sljedećim objašnjenjem: »Poglajenovo demaskiranje tih sustava posve je jednostavno. On

ih je, naime, nedvosmisleno sveo na zajednički nazivnik: ateizam i antiteizam. Svi oni s pijedestala ruše Boga te apsolutnost transponiraju na klasu, državu, odnosno rasu. Na taj se način, međutim, pojedinac, odnosno osoba, posve podređuje kolektivu, tj. stavlja u njegovu funkciju. Dopušteno će postati sve ono što pod biološkim ili pak materijalnim vidikom koristi novim božanstvima. To na kraju vodi dokidanju dostojanstva ljudske osobe u njezinoj neponovljivosti i slobodi. I takvi će sustavi, kao što se to, uostalom, ubrzo i pokazalo, neminovno izazvati sukob svjetskih razmjera i gotovo apokaliptičkih posljedica« (p. 142). Autori djela smatraju kako se zbog svojih stavova Poglajen može ubrojiti među najistaknutije javne protivnike svih totalitarnih sistema, a njegov je stav izričito utemeljen u katoličkom personalizmu koji promiče vrijednost i dostojanstvo svakog čovjeka (usp. p. 145). Konačno, zadnja tema kojom se autori bave u kontekstu izlaganja o Poglajenu naslovljena je *Kršćanski rodoljubni preporod*. Ovdje se izlaže o Poglajenovim stavovima o Crkvi. »Crkva za Poglajena, dakako, nije bila puka efemerna socijalna kategorija, nego bitno mistična tvorba, koja je poput aristotelovske forme prožela hrvatsko narodno bilo, povijesno ga pronijela i oblikovala te se upravo njoj ima zahvaliti opstojnost hrvatskog naroda« (p. 146). U ovom kontekstu na poseban se način spominje i njegov uvodnik u časopisu *Život* za 1941. godinu pod naslovom *13 Vjekovna Hrvatska 641 – 1941*. Nadalje, o Poglajenu se promišlja i u kontekstu Katoličke akcije te se kaže da je on već za vrijeme svojeg studija teologije u Louvainu vrlo dobro upoznao Katoličku akciju koju je pokrenuo papa Pio XI., a toga je papu Poglajen na osobit način cijenio (usp. p. 151). »Prigodom njegove smrti (1939.) Poglajen mu je kao urednik časopisa *Život* posvetio uzvišen nekrolog pod naslovom Pijo XI Veliki. U tom je uvodniku urednik istaknuo papine zasluge u jasnu dijagnosticiranju složenih političkih prilika te idejnih i društvenih sustava, a koje su onda postale i smjernice djelovanja Katoličke akcije, i koje su, uostalom, nadahnjivale Poglajenov organizatorski i spisatelji rad« (p. 151). Na koncu, sve temeljne smjernice pape Pija XI. glede Katoličke akcije vidio je Poglajen ostvarene u radu našeg blaženika Ivana Merza. Upravo je njemu 1938. godine, a u povodu 10. obljetnice njegove smrti, posvetio i izniman uvodnik pod naslovom *Providencijalni čovjek Hrvatske* (usp. p. 151). Za Poglajena autori drže da je smjerokaz i uzor i za naše vrijeme u kojem i danas mnogi protagonisti jednostavno žele iskoristiti Crkvu u cjelini za svoje ovozemaljske i trenutne probitke (usp. p. 153).

Na samom kraju knjige autori Čulo i Šestak pišu svoja zaključna razmatranja u kojima na neki način sažimaju svoja istraživanja o ovim istaknutim hrvatskim personalistima između dva svjetska rata. »Analizirajući misli i ideje koje su nastale u okviru hrvatskog katoličkog pokreta u prvoj polovici 20.

stoljeća, razvidna je njihova konvergencija i kompatibilnost s idejama tada nastajućeg francuskog personalizma. Njihov međusobni utjecaj na našim prostorima postaje intenzivnije vidljiv u nauku vodećih katoličkih mislilaca tog doba okupljenih oko Hrvatskog katoličkog akademskog društva 'Domagoj' i Hrvatskog socijalnog tjedna – Milana Ivšića, Jurja Ščetinca, Bonifacija Perovca, Đure Gračanina i Stjepana Tomislava Poglajena, mislilaca koji su na prijelazu 20-tih u 30-te godine prošlog stoljeća studirali ili doktorirali u Parizu« (p. 155).

Iza zaključnih razmatranja donesen je i *Summary* (sažetak) na engleskom jeziku (usp. pp. 159–160), *Bibliografija zastupljenih mislilaca* (pp. 161–175), *Literatura* (pp. 177–183); *Kazalo imena* (pp. 185–191), *Napomene autora* (p. 193) te, konačno, *Bilješka o autorima* (p. 195). Navedimo ovdje i informaciju koja se nalazi u autorskim napomenama koja kaže da se u knjizi radi o dopunjenoj, proširenoj i objedinjenoj verziji znanstvenih i stručnih radova o petorici hrvatskih personalističkih mislilaca koje su ova dvojica autora objavili zadnjih 15 godina (usp. p. 193).

Knjiga iz područja filozofije personalizma autora dr. sc. Ivana Čule i prof. dr. sc. Ivana Šestaka pod naslovom *Znakovi vremena. Odjeci filozofije personalizma u hrvatskoj kršćanskoj misli* (2024.), predstavlja vrijedno djelo. Naime, iako se radi o znanstvenim i stručnim radovima koje su ova dvojica autora objavljivali zadnjih 15 godine, ipak ti su radovi u ovom djelu objedinjeni i dopunjeni te držimo da čine skladnu cjelinu. Autori nam daju jedan kronološki i sadržajni presjek života i stvaralaštva petorice hrvatskih personalista prve generacije te nas na taj način stručno uvode u naznačenu temu. Iako tema filozofije personalizma kod nas, zahvaljujući ponajviše autorskom dvojcu ovoga djela, ali još i radu nekih drugih autora, nije nepoznata, ipak nije do kraja iscrpljena i u potpunosti zaokružena. Ovo djelo svakako predstavlja jedan dobar i stručan uvod u naznačenu temu, ali i daje točan pregled i orijentir za buduća slična istraživanja na području filozofije personalizma kod nas, ali i šire.

Ivan Macut

